

beş, sekiz köy bulunabildiği gibi bu sayı yirmiden fazla da olabilmektedir. Meselâ Kasım Bey İmareti'nin giderlerinin karşılandığı kalemler belirtilirken bunlar arasında iki divan ve bunlara bağlı toplam otuz köy kaydedilmiştir (Çetin, s. 52).

Anadolu coğrafyasında 1530 yılına ait veriler ışığında (Harita 1) divanların Batı Karadeniz bölümünde daha yoğun bulunmasının sebebi muhtemelen topografyanın engebeli olması, bu topografyadaki küçük düzlüklerde belirli sayıda hânenin bir arada yer alması, köylerin de bu şekilde oluşmasıdır. Yerleşme merkezlerindeki meskenler topluysa da yerleşme çekirdekleri birbirinden nisbeten uzaktır. Bu durum idarî açıdan toplu hale getirmeyi zorunlu kılmış olmalıdır. XV ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerine göre özellikle Batı Karadeniz'de Bolu ve Zonguldak çevresinde yoğunlaşan divanlar Beylikler döneminde (Çobanoğulları, Candaroğulları) ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlılar'da birçok yerde divanlar zeâmet ve bölük de denilen timar teşkilâtıyla ilgili bir birim gibi kabul edilmiş, zamanla bunlar nahiye altında toplanmıştır. Divan tabiri azalmakla birlikte bir kısım kesimlerde varlığını bazan yer, mahal adına dönüştürerek sürdürmüştür. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde Osmanlı idarî yapısında düzenlemeler yapılırken divan tanımının yerini nahiye almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 387, 483; VGMA, *Vakıf Defteri*, nr. 593, sıra 195, s. 247-249; Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul 1967, s. 132-133; Cengiz Orhonlu, "Divan: A Historical Term in the Settlement Geography of Turkey", *Disputationes ad: Montium Vocabula: 10. International Congress of Onomastic Sciences* (ed. H. H. Hornung), Wien 1969, s. 89-93; Ba-haeddin Yedyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi: 1455-1613*, Ankara 1985, s. 44-46; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 34; Osman Gümüşçü – İlker Yiğit, "Batı Karadeniz Bölümünde Divanlar", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu: Bildiriler* (ed. Halil Çetin), Çankırı 2012, s. 388-406; Halil Çetin, *Candaroğlu Yurdunda Bey İmaretlere*, Çankırı 2013, s. 52; Tayyip Gökbelgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *VD*, sy. 6 (1965), s. 53; Kenan Ziya Taş, "Bir İskân Şekli ve Birimi Olarak Divan", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 4, Isparta 1999, s. 191-201; Cevdet Yılmaz, "Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda Kullanılan Bir Terim: Divan", *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/1, Samsun 2010, s. 273-309.

DİVÂNİHARP

Osmanlılar'da
XIX. yüzyılda kurulan
askerî ceza mahkemelerinin
genel adı.

Olağan üstü zamanlarda (özellikle savaş, sıkıyönetim, ihtilâl, büyük felâket vb.) kanunlara aykırı hareket ederek mevcut siyasî, askerî ve içtimai düzeni değiştirme çabasında olan veya içinde yaşadığı topluma kanun dışı eylemlerle zarar verenleri yargılamak üzere kurulan yüksek mahkemelerdir. 1837 tarihli ceza kanunnâmesinde Divân-ı Harb-i Dâimî, Divân-ı Harb-i Mahsûs ve Divân-ı Harb-i Tecessüs adıyla üç mahkemeden bahsedilir. 1869 tarihli Askerî Ceza Kanunu'nun uygulamaya konulmasından sonra mahkemeler umumi ve mahsus divân-ı harplerle divân-ı harb-i örfîler şeklinde yeniden teşkilâtlandırılmıştır. İlk iki mahkeme, askeriye mensuplarının işledikleri meslekî suçlar dolayısıyla yargılama yaparken divân-ı harb-i örfî sıkıyönetim mahkemesi vazifesini gören bir birimdir. 24 Ocak 1870 tarihli Askerî Ceza Kanunnâmesi ve bu kanuna ek diğer kanunların ortaya çıkardığı askerî mahkemeler arasında Divân-ı Harb-i Dâimî ve Muvakkat, Divân-ı Harb-i Mahsûs, Divân-ı Harb-i Örfî ve Divân-ı Temyiz-i Askerî yer almaktadır.

Bugün sıkıyönetim yerine kullanılan "idâre-i örfiye" kavramı, Osmanlı Devleti'nde özellikle 1876'da ilân edilen I. Meşrutiyet anayasasıyla literatüre girdi. Bu anayasanın 36. maddesinde, "... devleti bir muhataradan veya emniyet-i umûmiyyeyi halelden vikâye için bir zarûret-i mübreme zuhur ettiği ..." takdirde bu konuda uygulamaya konulacak kanunun müzakeresi için Meclis-i Meb'ûsan'a yetki verilmektedir. 113. madde ise doğrudan doğruya sıkıyönetim konusuna atf yapıyordu. Bu maddede sıkıyönetimin tanımı yapıldığı gibi kargaşa ortamında rejimin nasıl işleyeceğine dair bilgi de verilmişti. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunduğu bir sırada 30 Nisan 1877 tarihinde İdâre-i Örfiye Lâyhâsı hazırlanarak 2 Ekim'de kanunlaştı. Uzun yıllar yürürlükte kalacak ve kendisinden sonra gerçekleştirilen sıkıyönetimle ilgili düzenlemelere de kaynak teşkil edecek olan, hatta Cumhuriyet döneminin ilk sıkıyönetim yasası olarak II. Dünya Savaşı yıllarında kabul edilen 22 Mayıs 1940 tarihli Örfî İdare Kanunu'nda bile zikredilen bu kararnâme dört bölüm halinde

düzenlenmiş olup yirmi iki maddeden ibaretti. Birinci bölümde (md. 1) sıkıyönetim ilânına sebep teşkil eden durumlar, ikinci bölümde (md. 2-5) sıkıyönetimin icrası, üçüncü bölümde (md. 6-19) sıkıyönetim uygulanacak yerlerde işlerin yürütülmesi, dördüncü bölümde (md. 20-22) sıkıyönetim idaresinin kaldırılması konuları ele alındı. Ayrıca 1876 Kânûn-ı Esâsî'sinin örfî idareyle ilgili 113. maddesindeki belirsizlik de bu kanunla açıklığa kavuşturuluyordu. Kanuna göre bir bölgenin sıkıyönetim idaresine alınmasının sebepleri arasında harp, isyan ve ciddi kargaşa halleriyle iç ve dış güvenliği bozucu eylemler sıralanmıştı.

İdâre-i Örfiye Kararnâmesi sıkıyönetim konusunda ilk kanunî düzenleme gibi görülsede aslında bu tarihten önce fiilen ve resmen bu uygulamanın varlığı dikkati çeker. 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı üzerine Rumeli bölgesindeki ordu kumandanlıklarından merkeze çekilen telgraflarda bölgede âcilen "kânûn-ı mahsûs" ilânı isteniyordu. Aslında bu talep, bir yerde merkezî yönetimden örfî idare ilânına yönelik bir talep olarak değerlendirilebilir. Doğu ve batı cephelerindeki mağlûbiyet haberleri başşehirde ulaşıncaya bu haberler kamuoyunda galeyana yol açıyordu. Başşehirdeki kalkışma ve halk hareketi hükümetin 14 Mayıs 1877 tarihinde örfî idare ilânına sebep oldu. Daha sonra Edirne'de ve ardından Rumeli bölgesinin tamamında, doğuda Erzurum dahil ihtiyaç duyulan vilâyetlerde örfî idare ilân edildi. Buna göre 2 Ekim 1877'de İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden dört-beş ay kadar önce pek çok vilâyette fiilen örfî idareye geçilmiş oluyordu. İstanbul ve civarında 14 Mayıs 1877'de örfî idare ilânından sonra hazırlanan bir tâlimatla hükümetin ve ordunun yetkileri belirlendi. Bu tâlimat incelendiğinde, gerekli görüldüğü takdirde şüpheli ve sabıkalı olup örfî idare bölgesinde ikametgâh tezkeresi olmadan yaşayan kişilerin başka yerlere sürülmesi veya uzaklaştırılması, ahali elinde bulunan silâhların toplanması, zihinleri bulandıracak yayınların yapılmaması ve her türlü toplantının menedilmesi hususları karara bağlandı.

2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Kararnâmesi, Osmanlı Devleti'nde olağan üstü hal ile ilgili genel çerçeveyi ortaya koyar. Kararnâmede örfî idarenin ilânıyla özgürlüklerin büyük ölçüde kısıtlanacağı ve örfî idarenin mülkî hükümetin vazifelerini askerî hükümete bırakacağı ifade

edilmektedir. Aslında sıkıyönetim, iktidar-daki (mülkî-askerî) hükümetin otoritesinin geçici olarak arttırılmasını öngören bir yönetim tarzıdır. Bu amaca ulaşabilmek için de üç yol vardır. Bunların ilki icra yetkisinin mülkî-ıdarî makamlardan alınarak askerî makamlara devredilmesi, ikincisi, adlî mahkemeler yerine daha çabuk karar alabilen askerî mahkemelere (dîvânîharp) yetki verilmesi, üçüncüsü de fertlerin bazı temel hak ve hürriyetlerinin kısıtlanmasıdır. Söz konusu kararnâmede yer alan, örfî idare bölgesindeki suçluların yargılama yetkisinin verildiği olağan üstü mahkemeler olan dîvân-ı harb-i örfîlerin görev ve yetkileriyle hangi suçlara bakacağı konusu da belirlendi. Buna göre mahkemeler devletin iç ve dış güvenliğini bozacak her türlü ağır suçun fâili ve teşvikçilerini, hükümet memurlarına karşı suikastta bulunanları, âdi yaralama ve cinayetleri, örfî idare zamanında kurulmuş olsa bile bütün cemiyetleri, sıkıyönetim ilân edilen yerlerde olaylara karışanları yargılamak ve cezalandırmakla yükümlü tutuldu.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi incelendiğinde sıkıyönetim ilânının sadece II. Abdülhamid dönemiyle sınırlı kalmayıp II. Meşrutiyet, Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı dönemlerinde sık sık başvurulmuş bir yöntem haline geldiği görülür. Otuzbir Mart Vak'ası'nı bastırdıktan sonra ülkenin kaderine egemen olan güçler tarafından olağan üstü hal ilân edildi, başşehirde ve bütün ülke genelinde sıkıyönetim idaresine geçildi. Bu sırada durumu kurtarmak isteyen Tefvik Paşa kabinesi, 25 Nisan 1909 tarihinde bir örfî idare bildirisi hazırlayarak bunu *Takvîm-i Vekâyi'*de yayımlattı. Konu Meclis-i Vükelâ'da da görüşülüp karara bağlandı. Buna göre Meclis-i Vükelâ kararıyla İstanbul, Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp), Çatalca, İzmit sancaklarıyla Kartal, Beykoz, Çekmece kazaları ve Adalar'da örfî idare ilân edildi. Dîvân-ı Harb-i Örfî başkanlığına ise Tophâne Nâzırı Hurşid Paşa tayin edildi. Kabine değişiminin ardından Hüseyin Hilmi Paşa birincisi Tophâne Nâzırı Hurşid Paşa'nın, ikincisi Topçu Mirilivâsı Hasan Rızâ Paşa'nın, üçüncüsü Mirilivâ Nazif Paşa'nın başkanlığında olmak üzere üç dîvânîharp kurdurdu. Ayrıca tutuklananların ilk yargılmasını yapmak için tahkik heyetleri ve ayaklanmada rol oynayanlar hakkında halkın bildiklerini haber verebilmesi için bir Tetkikat Komisyonu teşkil edildi. İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi hükümleri de aslında tam anlamıyla bu tarihten itibaren yürürlüğe girdi. Bunun

yanında İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ne 3 Temmuz 1909 tarihli kanunla ilâveler yapılarak mebuslara dokunulmazlık hakkı tanındı. Kararnâmenin dördüncü maddesinde devletin iç ve dış emniyetini bozacak yaralama ve öldürme gibi fiillere sebep olacak kişilerin durumuna bakılmadan istisnasız dîvânîharp huzurunda muhakeme edilmesi öngörülmüyordu. Bu ek kanun, Meclis-i Meb'ûsan ve Meclis-i A'yan üyelerinin bu hükümden ayrı tutulmasını öngördü, Kânûn-ı Esâsî'deki yasama dokunulmazlığı haklarını ön plana çıkardı. Otuzbir Mart Vak'ası'na karışanlarla ilgili olarak dîvânîharplerde gerçekleştirilen yargılamaların ardından kırk dokuz kişi idam cezasına çarptırıldı, otuz yedi kişi müebbet hapis ve kalebentlik cezasıyla cezalandırıldı. Ayrıca 139 kişiye sürgün cezası verildi, 390 kişi de çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı.

İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ne zeyil olarak hazırlanan 1 Eylül 1910 tarihli geçici kanunla da silâhlî çetelerin süratle bastırılması için sıkıyönetim idaresindeki bölgelerde mahallî idarelere birtakım sorumluluklar yüklendi, hızlı bir yargılamanın olabilmesi için mahkeme teşkilâtı güçlendirildi. Bu amaçla devreye sokulan birimlerden biri "istitlâ komisyonu" oldu. Bu komisyon eşkıyalık olaylarının takibinde tecrübeli mülkî, askerî memur ve zâbitadan oluşacak ve sadece bu işle uğraşacaktı. Bunlar her vilâyette valiye bağlı olacaktı. Jandarma kumandanı ile polis müdürü komisyonun doğal üyesiydi. İstittlâ komisyonları görev yaptıkları vilâyette eşkıyalık yapan ve isyan çıkaranlar hakkında bilgi toplayacak, takip müfrezelerinin hareketlerini denetleyecek, zanlılarla ilgili ilk tahkikatı icra edecekti. Kanunda kurulması öngörülen "hey'et-i tahkikiyye"ler ise soruşturma komisyonu görevini üstlenecek ve sıkıyönetim mahkemesine bağlı olarak görev yapacaktı. Üçer kişilik adliye memurundan oluşturulan tahkik heyeti, istittlâ komisyonundan yapılan ihbar ve gönderilen evraka göre zanlıları soruşturup tutuklanması konusunu karara bağlayacak, şüpheli gördüğü kişileri doğrudan sıkıyönetim mahkemesine sevkedecekti. Tahkik heyeti bu kararları ekseriyetle almak zorunda olup bunun temyizi de mümkün değildi. İstittlâ komisyonları, ceza usul hukukuna göre kamu davası açabilmek için ilk soruşturmayı açan savcılarının görevini, tahkik heyetleri ise ilk soruşturmayı yapan ve dava açılmasına karar veren sorgu hâkimlerinin görevini yerine getirmekteydi.

1910 tarihli kanunun son bölümünde sıkıyönetim mahkemelerinin teşkilâtına dair, "Dîvânîharp bir reis ile dört âza ve bir müddeiumumiden müteşekkildir. Reis ile âzadan ikisi askerî memurlardan olmak üzere Harbiye Nezâreti, diğer ikisi adliye memurlarından olmak üzere Adliye Nezâreti tarafından intihab ve tayin olunur" açıklaması yer almaktadır. Daha sonraki dönemlerde de dîvân-ı harb-i örfîlerin teşkilî gündeme geldi. Özellikle 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikastının ardından kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî -bir yerde- muhalefetin susturulması bakımından önemli etki yaptı. Bu suikast sonucunda fiilî tek parti iktidarını kuran İttihat ve Terakkî Cemiyeti, yasal muhalefeti önemli ölçüde tasfiye edip 1918 yılına kadar muhalefetsiz bir politik ortam ve meclis yapısı oluşturdu. Böylece İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Osmanlı siyasal ve toplumsal hayatında yegâne politik güç haline geldi.

I. Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahaleye başlayan galip devletler Ermeni tehciri başta olmak üzere pek çok konuya el attılar. Bunların dışında Türkiye'yi harbe sürükleyen İttihatçı liderlerin yargılanması konusunda baskı yapınca 2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ni esas alan hükümet hazırladığı gerekçeli kararı Meclis-i Vükelâ'ya sundu. Meclis-i Vükelâ'da 14 Aralık 1918'de Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin kurulması kararlaştırıldı; iki gün sonra İstanbul'da kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî'ye tayinler yapıldı. Meclis-i Vükelâ kararında Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin, seferberlik sırasında uygulanan tehcir muamelesinden istifade ederek ihtilâl gayesiyle işlenen hak-sızlık ve tecavüzlere dair suçlarda dahil olanların hak ettikleri cezaya çarptırılacakları ifade ediliyordu. Ayrıca tahkik heyetlerinin araştırması sonucu yargılanması gereken tehcir suçlularının ait buldukları adlî mahkemelerde yargılanmalarının zaman alması sebebiyle hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyaç dile getirilmekteydi. Mahkeme başkanlığına emekli ferik Mahmud Hayret Paşa, yardımcılığına da Mirilivâ Ali Nâdir Paşa ile Süleymaniye (Kürt / Nemrud) Mustafa Paşa tayin edildi. Üyeliklere Adliye Nezâreti'nden Şevket ve Artin beyler, savcılığa Temyiz Mahkemesi Başsavcılığı başmuavini Nihad, sorgu hâkimliğine Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi üyesi Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif ve Dersâadet Bidâyet Mahkemesi üyelerinden Abdüssamed efendiler getirildi. Mahkemenin bazı üyeleri zaman içinde

değişse de başkan ve yardımcılar 8 Mart 1919 tarihine kadar görevlerine devam etti. Mahkeme ilk olarak Yozgat tehciri davasını ele aldı. İttihatçılar'ın bir bölümünü bu olaydan dolayı yargıladı, kiminin cezasını da infaz etti. Bu dönemde kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî mahkemelerini, Osmanlı Devleti'nin hür iradesiyle kurduğu bağımsız ve adil kurumlar olarak görmek mümkün değildir. Böyle bir mahkemenin verdiği hükümlerin hukuken bir geçerliliği olduğunu düşünmek de son derece zordur.

Mütareke döneminde İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ne zeyil olarak çıkarılan 18 Eylül 1919 tarihli kararnâme ile 1910 tarihli geçici kanun yürürlükten kaldırıldı ve teşkilât yeniden bir düzenlemeye tâbi tutuldu. Yeni düzenlemeyle on dokuz maddelik bir kararnâme hazırlandı. İlk maddesinde, "İdâre-i örfiyye ilân olunan bir yerde bir ve lede'l-îcab müteaddit idâre-i örfiyye dîvân-ı harbi bulunur" ifadesi yer alıyordu. İkinci maddede bu mahkemelerin üyelerinin erkân ve ümerâ-yı askeriyeden teşekkül edeceği, bunlara zâbitân-ı askeriyeden iki âza ile kâtipler verileceği de hükme bağlanıyordu. Mahkeme heyetiyile üyeleri Harbiye Nezâreti'nin teklifi üzerine irâde-i seniyye ile, kâtipler ise mahkeme reisinin teklifiyle Harbiye Nezâreti'nce tayin edilecekti. Ayrıca her mahkemede Adliye nâzırının teklifi ve irâde-i seniyye ile görevlendirilecek bir müddeiumumi ve muavini olacaktı. İlk sorgulamayı yapmak üzere de yine aynı yöntemle bir müstantik tayin edilecekti.

4 Mart 1919'da kurulan Damad Ferid Paşa hükümeti yavaş işlediğini öne sürerek 16 Aralık 1918 tarihli ilk dîvâniharbi dağıttı. 8 Mart 1919'da çıkarılan yeni bir kararnâme ile başkanlığını Erkân-ı Harbiyye Mirlivâsı Ali Fevzi Paşa'nın, üyeliklerini Mirlivâ Ali Nâzım, Mustafa ve Zeki paşalarla Miralay Receb Ferdi Bey, müddeiumumiliğini Ticaret ve Bahriye Mahkemesi başkanı Yûsuf Ziyâ Bey, birinci yardımcılığını Adliye Nezâreti Umûr-ı Hukûkiyye müdür yardımcısı Haralambos Efendi, ikinci yardımcılıklarını, müddeiumumi yardımcılarında Kudretullah ve dava vekillerinden İbrâhim Reşad Bey, müstantikliğini Halep eski mebusu Artin Boşgezenyan ve Beyoğlu müstantığı üyesinden Nazif ve Misak Makaryan, Ticaret İkinci Mahkeme üyesinden Dimitraki efendilerle İzmir İstinaf müddeiumumisi Cevad ve Emniyyet-i Umûmiyye Seyrüsefer müdürü Hüsnü beylerin yapacağı

yeni bir dîvân-ı harb-i örfî teşkil edildi. Bu dîvân-ı harb-i örfî de uzun ömürlü olmadı, 19 Eylül 1919 tarihli hükümet kararnâmesiyle ortadan kaldırıldı ve İstanbul'da I-II-III. İdâre-i Örfiyye Dîvân-ı Harbi kuruldu.

İstanbul'da teşkil edilen dîvâniharpleri 8 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da (Gaziantep) kurulan dîvân-ı harb-i örfîler takip etti. Seferberlik zamanında tehcir sırasında işlenen suçlarda "aslen ve fer'an zî-medhal olanların" yargılanması esas alındı. Dîvân-ı Harb-i Örfî, Ferik Mustafa Nâzım Paşa'nın başkanlığında toplanarak eski sadrazam Said Halim Paşa, Meclis-i Meb'ûsan eski reisi Halil, eski Hariciye nâzırı Ahmed Nesîmî, eski Adliye nâzırı İbrâhim, eski İâşe nâzırı Kemal ve eski Maarif nâzırı Şükrü beylerin yargılanmasına başlandı. Tahkik heyetinin 12 Nisan 1919 tarihli kararnâmesinde Said Halim Paşa ile Halil, Ahmed Nesîmî, İbrâhim, Kemal ve Şükrü beyler öldürme işinde suç ortağı olmamalarına rağmen, suç işleyenlere bilerek yardımcı buldukları için ikinci dereceden suçta karışmış sayıldı ve Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 2. fıkrası ile 170. maddesine göre cinayete yargılanmalarına karar verildi. Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin 27 Nisan 1919 tarihindeki oturumundan itibaren İttihat ve Terakkî Cemiyeti kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü Bey ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti Merkez-i Umûmî eski üyelerinden Ziya Gökalp, Talat ve Âtîf beylerin vicâhen yargılanmasına başlandı.

18 Eylül 1919 tarihli kararnâme ile istitlâ komisyonları ve tahkik heyetleri kaldırıldı, yerlerine daha çağdaş bir anlayışla savcılık ve sorgu hâkimliği teşkil edildi. Bunun dışında dîvâniharplerin reis ve âzalarının tamamının askerî erkân ve ümerâdan tayini öngörülde. Bu uygulamayla tamamen askerî görünümde bir mahkeme teşkilâtı ortaya çıktı. 24 Kasım 1919 tarihinde çıkarılan ek bir kararnâme ile Meclis-i Vükelâ tarafından lüzum görülen yerlerde dîvâniharplerin Askerî Ceza Kanunu'nun 48. maddesine dayanarak teşkil edileceği hükme bağlandı. Bu kanunda dîvâniharplerde Adliye Nezâreti'nden bir savcı ve sorgu hâkimi görevlendirilmesine gerek kalmadığı da ifade ediliyordu. Damad Ferid Paşa hükümeti döneminde çıkarılan 23 Nisan 1920 tarihli bir kararnâme ile dîvâniharplerin başkan ve üyelerinin tayin yetkileri doğrudan Harbiye Nezâreti'ne bırakıldı. Bu değişiklikle sıkıyönetim mahkemelerinin

yargı kadrosu askerî bir görünüme büründü ve bir bakıma askerî ceza mahkemesi statüsüne indirildi.

Dîvâniharplerin yargılamaları 1910 tarihli muvakkat kanuna göre alenî yapıldı. Hükümlerin mutlak ekseriyetle verilmesi usuldendi ve temyize gidilemezdi. Dîvâniharp kararlarının temyiz denetiminin dışında tutulması daha sonraki tarihlerde çıkarılan kanunlarda da tekrarlandı. 18 Eylül 1919 tarihli kararnâme eski uygulamanın tam aksi bir düzenlemeyi getirdi. İdam cezası içeren kararların re'sen, bunun dışındaki kararların ise mahallin en büyük örfî idare âmirinin talebiyle temyize tâbi olacağı ve temyiz incelemesinin Dîvân-ı Temyiz-i Askerî tarafından yapılacağı hükme bağlandı. İdam cezasında üçte iki çoğunluk şartı kabul edildi. Ancak 23 Nisan 1920 tarihli kararnâme ile tekrar eski uygulamaya dönüldü. Mahkeme kararları temyiz denetimi dışına çıkarıldı, dîvâniharplerin muhakemelerinin alenî olmayacağı, muhakeme esnasında vekil ve avukat bulundurulmayacağı yeniden hükme bağlandı, böylece açık yargılamaya son verildi. Mahkemelerin suçlularla ilgili giyabî karar düzenleyebileceği de karar altına alındı.

Olağan üstü dönemde teşkil edilen mahkemeler olduğundan dîvâniharpler sadece örfî idareyle ilgili suçlara değil genel anlamda işlenen her türlü suçla ilgili davalara da bakıyordu. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonraki süreçte söz konusu mahkemelere bazı özel suç ve davalara bakma yetkisi de verildi. Meselâ 8 Eylül 1915 tarihli geçici kanunla seferberlikte örfî idare ilânı ve devamı süresince ordu mensuplarının eş, çocuk, akraba ve yakınlarına karşı vuku bulacak her türlü suçlarla ilgili davalara dîvâniharpler bakacaktı. 23 Nisan 1920 tarihli Dîvân-ı Harb-i Örfîlerin Teşkilât ve Vezâfî Hakkında Kararnâme'nin 3. maddesinde de tehcir, taktîl, ihtikâr, isyan, alenen gasb ü gâret, tahrîb-i bilâd ile Devlet-i Osmâniyye'nin emniyyet-i dâhiliyye ve hâriciyyesini ihlâl etmeye yönelik suçlarla ilgili davalara bakılacağı belirtildi.

Dîvân-ı harb-i örfîlerin yargı yetkisi bağlı bulunduğu örfî idarenin mülkî alanıyla sınırlandırıldı. Nitekim İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'nin ilk maddesinde örfî idare altına alınan bir şehrin, kazanın, sancağın veya vilâyetin sınırını içine alan yerlerin isimlerinin özel bir şekilde ilân edileceği belirtildi. İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'nde dîvâniharplerin önce Askerî Ceza Kanununu

ve bu kanunda bulunmayan fiiller hakkında da mülkiye ceza kanunlarını uygulayacağı kaydedildi (md. 13). Dîvânîharplerden çıkan hükümlerden “mücâzât-ı te’dfîbiyye” ile idamın haricinde “mücâzât-ı terhîbiyye”yi kapsayanları, en büyük örfî idare âmirinin isteği ve idam cezasını mahkemeye bildirmesi halinde re’sen Askerî Temyiz Mahkemesi’nce temyizen incelenecekti (md. 14). Dîvânîharplerden mucâzât-ı terhîbiyye ile ilgili olan hükümler padişah emriyle infaz edilecekti (md. 15). Dîvânîharpler hükümlerini çoğunlukla verirken idam hükümlerinde üçte iki oy şarttı (md. 16). 23 Nisan 1920 tarihli Dîvân-ı Harb-i Örfî Kararnâmesi’nde dîvânîharplerin idam cezasını ittifakla ya da üçte iki oyla ve diğer cezaları çoğunlukla vereceğine dikkat çekilmekteydi (md. 5).

Dîvân-ı harb-i örfînin Kuvâ-yi Milliye hareketini hukukî yönden mahkûm etme yolunda çalışmalara giriştiği bilinmektedir. Damad Ferid Paşa hükümeti, öncelikle Nemrud Mustafa Paşa’nın başkanlık ettiği I. Dîvân-ı Harb-i Örfî’de Mustafa Kemal Paşa’yı ve yakın arkadaşlarını yargıladı. Kuvâ-yi Milliye mensupları idam dahil çeşitli cezalara çarptırıldı. Gıyaben yargılanan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları idama mahkûm edildi (15 Haziran). Böylece Büyük Millet Meclisi’nin ilk İcra Vekilleri Heyeti üyeleri de idama mahkûm edildi ve idama mahkûm edilmiş bir hükümet ortaya çıktı. Bu karar, 24 Mayıs 1920 tarihinde sanıkların ele geçirilmesi halinde tekrar yargılanmak üzere padişah tarafından onaylandı.

Öte yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılışından iki gün sonra mebuslardan Mehmed Şükrü Bey başkanlığa, Millî Meclis’in kararları aleyhinde bulunanların ya da bunlara uymayanların vatan haini sayılması ve vatana ihanet suçuyla yargılanmasını isteyen bir önerge verdi. Bazı itirazlara rağmen bu önerge 29 Nisan 1920’de Hıyânet-i Vataniyye Kanunu haline dönüştürülüp kabul edildi. Kanunun 1. maddesiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin meşruluğuna karşı ayaklanan ya da sözle, yazıyla ya da doğrudan doğruya bilerek faaliyet gösteren veya fesat hareketlerine girişen yahut yayında bulunanlar vatan haini sayılacaktı. 2. maddeye göre vatan haini olanlar asılarak idam edilirken kıskırtıcılarına Ceza Kanunu’nun 45 ve 46. maddeleri uyarınca ceza verilecekti. Bunun üzerine 26 Haziran’da uygulamaya belli bir düzen vermek için İstanbul’daki dîvânîharplere

benzeyen mahkemeler kuruldu. Ancak bununla da sorun çözülmezince kanunun uygulanmasının doğrudan meclise bağlı mahkemelerce yapılmasına karar verildi. Böylece 11 Eylül 1920’de çıkarılan Firâiler Hakkında Kanun ile bu mahkemelere İstiklâl mahkemeleri adı verildi. 26 Haziran’da oluşturulan dîvânîharplerin davaları ise İstiklâl mahkemelerine devredildi. Bu arada 15 Şubat 1921 tarihinden itibaren Kuvâ-yi Milliyeciler’in gıyabında verilen kararlar kaldırılmaya başlandı ve 24 Nisan 1921 tarihinde Dîvân-ı Harb-i Örfî aldığı bir kararla Kuvâ-yi Milliye’ye katılmanın suç olmayacağını, bu suçlamaya mallarına haciz konanların üzerlerindeki haczin kaldırılması gerektiğini belirtti, bunun için bir tutanak hazırlandı. Tutanağa Kuvâ-yi Milliyeciler’i suçlu saymanın vatan savunması gibi şerefli bir işle çeliştiği de belirtildi. Millî Mücadele’nin ardından özellikle Takrîr-i Sükûn Kanunu’nun kabulünden sonraki süreçte teşkil edilen İstiklâl mahkemeleri de bir yerde Dîvân-ı Harb-i Örfî tarzında çalışmalar yürüttü. Öte yandan ekseriyetle Cumhuriyet döneminin ilk sıkıyönetim yasası kabul edilen ve II. Dünya Savaşı yıllarında mecliste görüşülüp onaylanan 22 Mayıs 1940 tarihli Örfî İdare Kanunu daha sonraki dönemlerde sıkıyönetim uygulamalarına temel teşkil edecektir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, BEO, nr. 340905, 340979; BA, MV., 213/62; 249/234; Genelkurmay ATASE Arşivi, ORH (Osmanlı-Rus Harbi) Kataloğu, Kutu 10, Gömlek 71, Belge 71/103; Kutu 52, Gömlek 45, Belge 45/1; Kutu 104, Gömlek 168, Belge 168/1; *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1296, IV, 4-20; a.e., İkinci tertip (1330), II, 668-674; a.e., İkinci tertip (1336), VII, 716-717; Sarkis Karakoç, *Külliyyât-ı Kavânin*, TTK Ktp., IV, nr. 4565; Vassıf Raşid Seviğ, *Askerî Adalet*, Ankara 1955, s. 100 vd.; a.mlf., “Askerî Muhakeme Usûlü”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI/1-2, Ankara 1954, s. 15; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1983, tür.yer.; Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara 1992, tür.yer.; *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanûniye ile Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divân-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılınan Tahkikat*, Cilt 1. Devre 3. İçtima Senesi 5. Sene 1334, Ankara 1993, s. 75-256; Zekerîya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993, s. 99-129; Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri: 1920-1927*, İzmir 1995, I, 31-33; Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfîler: 1877-1922* (doktora tezi, 1996), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 17, 37-39; a.mlf., “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Örfî İdare Uygulaması”, *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XIII, 795-804; a.mlf., “Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme”, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 12, Ankara 2001, s. 157-171; a.mlf., “Osmanlı Devletinde Sıkıyönetimin Doğuşu ve İlk Uygulamaları”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Ankara 2003, s. 15-30; Şeref Gözübüyük – Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul 2000, s. 31 vd.; Pınar Taşer, *Mütareke Döneminde Divân-ı Harb-i Örfîler: 1918-1922* (yüksek lisans tezi, 2005), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 4-25, 44-92, 164-167; Feridun Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargulamaları*, Ankara 2005, s. 256-258; a.mlf., *Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa*, İstanbul 2008, s. 66-78; “Divân-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi”, *Takvîm-i Vekâyi*, sy. 3540-3772, İstanbul 5 Mayıs 1335-10 Şubat 1336; a.e., sy. 3837, 26 Nisan 1336; Naci Şensoy, “Osmanlı İmparatorluğunun Sıkı Yönetime Müteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme”, *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XII/1, İstanbul 1947, s. 95 vd.; İbrahim Fevzi Akmaner, “Türkiye’de Askerî Kaza’nın Tarihçesi ve Tekamülü”, *Askerî Adalet Mecmuası*, sy. 9, 10, 12, 14, Ankara 1957-59, tür.yer.; Hamdi Atamer, “Millî Mücadeleye Katılanlar Hakkında Askerî Yargıtay Kararları”, *BTTD*, sy. 3 (1967), s. 5-6; Osman Akandere, “İdam Mahkûm Edilen Bir Hükümet: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İlk İcra Vekilleri Heyeti Hakkında Çıkarılan İdam Kararları”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/2, Sakarya 2008, s.185-241; a.mlf., “Damat Ferit Paşa’nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvâ-yi Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 43, Ankara 2009, s. 343-406.

ZEKERİYA TÜRKMEN

DİVECİ

(الدبوه جي)

Said b. Ahmed
b. Muhammed ed-Diveci
(1912-2000)

Iraklı tarihçi ve müzeci.

Musul’da doğdu. Aslen Haburlu bir aileye mensuptur. Ailesinden Musul’a gelen ilk kişi yedinci göbekten dedesi Câsim b. Zâfir çok sayıda devesi olduğu ve deve kervanlarıyla ticaret yaptığı için Türkçe “deveci” lakabıyla anılmış, Diveci ailesi aynı zamanda ilimle meşgul olmuştur. Dedesi Muhammed Ağa çocuklarının öğrenimiyle yakından ilgilenmiş, özellikle Said’in amcası Şeyh Osman ve babası Şeyh Ahmed’in dil ve din ilimleri yanında aklî ilimler sahasında da yetişmeleri için Musul’un meşhur hocalarından ders almalarını sağlamıştır. Babası 1915 yılında Sincar kazası müftülüğüne tayin edilince ailesiyle birlikte Sincar’a gitti. Said ilk eğitimini burada aldı ve Kur’an’ı ezberledi. İlk ve orta öğrenimini Musul’da tamamladı. Bu sırada babası ve amcasının Hallâc-ı Mansûr Camii’nde düzenledikleri ilim meclislerine katıldı. 1930’da Bağdat Yüksek Öğretmen